

УДК 316.2

СУБ'ЄКТ ПОМЕР!?! ХАЙ ЖИВЕ СУБ'ЄКТ! СОЦІОЛОГІЯ У ПОШУКАХ ВТРАЧЕНОГО СУБ'ЄКТА

Л. Г. Сокурянська

*Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
sokur@univer.kharkov.ua*

Розглянуто суб'єктний дискурс класичної та сучасної соціології, зокрема, теоретичні доробки таких учених, як Е. Дюркгейм, А. Етціоні, А. Турен, Е. Гідденс, М. Арчер, У. Бек, П. Штомпка, Т. Заславська, В. Ядов, О. Злобіна; виконано порівняльний аналіз проблеми суб'єкта та соціальної суб'єктності у філософському та соціологічному знанні; акцентовано увагу на ідеї “смерті суб'єкта”, описаній у працях М. Фуко, Р. Барта та інших філософів-постмодерністів; наведено аргументи на користь суб'єктної парадигми дослідження посткомуністичних трансформацій; надано авторську інтерпретацію концептів “суб'єкт” та “соціальна суб'єктність”.

Ключові слова: суб'єкт, соціальна суб'єктність, “смерть суб'єкта”, постмодерністський філософський дискурс, соціологічні теорії суб'єкта і суб'єктність, суб'єктна парадигма посткомуністичних трансформацій.

Однією з найважливіших характеристик сучасного етапу розвитку людського суспільства є дедалі швидший темп соціальних змін, стрімкість трансформаційних процесів як у світі загалом, так і на посткомуністичному просторі, що становить величезний дослідницький інтерес.

Пильна увага до “процесуального образу” (П. Штомпка) соціального світу, зокрема, представників різних галузей соціогуманітарного знання, зумовлена потребою в пізнанні рушійних сил суспільної динаміки, її джерел і механізмів. На наш погляд, це актуалізує (не тільки і не стільки в академічному, скільки в практично-політичному плані) проблему формування соціальної суб'єктності різних елементів суспільної системи, пошук тих соціальних суб'єктів, діяльність яких зумовлює соціокультурні зрушення як у глобальній перспективі, так і на локальному рівні.

Усвідомлення надзвичайної важливості вирішення цієї проблеми виявляється в тому, що саме дія соціальних суб'єктів є сьогодні однією з головних одиниць соціологічного аналізу. Як писав В. О. Ядов, аналітичною одиницею соціального стає “подія як дія суспільного суб'єкта (виділення наше. – Л. С.), або соціального агента, в сенсі діяльного творчого початку, включеного в складну систему соціальних взаємозв'язків” [1, с. 26-27].

У процесі власного пошуку суб'єктів трансформаційних процесів на пострадянському просторі ми перш за все намагалися виявити ті елементи

соціального цілого (на індивідуальному, груповому та інституційному рівні), яким найбільше властиві такі характеристики, як трансформаційна активність і динамічний потенціал¹. Концептуалізуючи пошук, ми зіткнулися з тим, що, незважаючи на зростання інтересу до суб'єктної парадигми посткомуністичної трансформації, в академічному дискурсі практично нема спеціальної, глибоко розробленої теорії суб'єкта² і суб'єктності, що значно ускладнює дослідження таких соціокультурних феноменів. І це на тлі того, що питання суб'єкта і соціальної суб'єктності ніколи не було чужим соціально-філософській думці. У її контексті суб'єктність то належала винятково до сфери надприродного, яка формувала і контролювала індивідуальне та суспільне життя, то зазнавала секуляризації, зводилася до природних сил, то гуманізувалася. З виникненням соціології, як наголосив П. Штомпка, з'явилася можливість говорити про соціалізованого суб'єкта. Теоретичні й емпіричні дослідження радянського суспільства (нижче ми схарактеризуємо їх детальніше) виявили зникнення суб'єкта, точніше його відхід у "тінь" (у тіньову структуру, тіньову економіку). Сучасне філософське знання, зокрема його постмодерністська гілка, стверджує, що суб'єкт помер.

Зі спробою відшукати причину смерті суб'єкта ми звернулися до аналізу окремих публікацій відомих філософів-постмодерністів, а також дослідників їхньої творчості. Ознайомлення з їхніми працями дало нам змогу зробити деякі висновки про особливості філософської свідомості останніх десятиліть, про її відмінності від іншого виду спеціалізованої свідомості – соціологічної.

Перш за все наголосимо, що філософський дискурс ХХ ст., особливо його другої половини, містить немало метафор, що відображають песимістичне бачення філософами майбутнього людського суспільства. "Кінець історії", "присмерк Європи", занепад людської цивілізації загалом стали лейтмотивними темами філософського аналізу соціокультурних процесів ХХ ст. Якщо названі вище метафоричні терміни ("кінець історії", "присмерк Європи") головно відображали стурбованість філософської свідомості аксіологічними проблемами суспільства, його моральним здоров'ям, то метафора "смерть суб'єкта" викликана до життя іншою логікою аналізу. Увійшовши до філософської мови завдяки публікаціям М. Фуко і Р. Барта³, це поняття в постмодерністській парадигмі означає "загибель традиційного (стабільного, однозначно центрованого і лінійно детермінованого з боку загального соціального порядку) суб'єкта дюркгеймівського типу" [7]. Ф. Джеймсон у праці "Постмодернізм, або культурна логіка пізнього капіталізму" писав про те, що постмодерністський суб'єкт розпався на потік ейфорійних енергій, фрагментарних і

¹ Обидва поняття введені Т. І. Заславською.

² Останніми роками суттєвий внесок в розвиток такої теорії робить О. Злобіна, в працях якої зроблено акцент на дослідженні особистості як суб'єкта соціальних змін (див., наприклад [2]).

³ Крім названих авторів, концепт "смерть суб'єкта" і тотожні йому поняття (наприклад, "смерть автора", "смерть героя", "смерть надлюдини" і т. п.) проаналізовані в працях таких філософів, як М. Бланшо, М. Грессе, Ж. Лакан, К. Брук-Роуз, А. Роб-Грійє, Ж. Дерріда, Ж. Дельоз, Е. Левінас, Ж. Батай тощо (див. наприклад, [3-6]).

незв'язних, позбавлених тієї глибини, субстанціональності, когерентності, які були ідеалом і досягненням особи епохи модернізму (наведено за [8, р. 144]). Як зазначив А. Турен, якщо модернізм проголошував ідею цінності (і цілісності. – Л.С.) “Я”, то постмодернізм – ідею його розщеплення [7].

Філософська концепція постмодернізму, руйнуючи ідеологічний постулат модерну, ґрунтованого на уявленні про суб'єкт як центр всесвіту, таким способом руйнує теоретичну традицію розгляду індивіда як суверенної, незалежної, самодостатньої і рівної своїй свідомості особи. Такий погляд на людину представників цього напрямку став неспроможним, більш того, безглуздим. Доводячи неможливість незалежного індивідуального існування постмодерністи виходять з того, що індивід постійно і здебільшого несвідомо зумовлюваний у процесі свого мислення мовними структурами (див. про це детальніше в [9]).

Відмова від концепту “суб'єкт” характерна як для ґносеологічно, так і для соціально орієнтованих методологій постмодернізму. Наприклад, у контексті останніх, зокрема теоретичних, побудов М. Фуко соціальні ролі, що припускають визначеність їхнього суб'єкта-виконавця як версії самоідентифікації – це не що інше, як маски, наявність яких зовсім не гарантує наявності прихованого за ними “Я”, що претендує на статус ідентичності (за [7]).

Як уважають дослідники постмодерністського філософського дискурсу, аксіоматичність ідеї “смерті суб'єкта” робить постмодернізм безсуб'єктною філософією (див., наприклад, [10, 11]). Однак сучасний етап її розвитку дещо зміщує акценти в проблемі суб'єкта: вона щораз більше орієнтується на “воскресіння суб'єкта”, тобто “повернення у фокус дослідницької аналітики проблемних полів, що центруються навколо феномена індивідуальності” [7]. Однак до повного “воскресіння”, як видається, ще далеко. Можливо, це зумовлене тим, що західна соціально-філософська думка, як уважає, наприклад, О. Злобіна, перебуваючи на постсуб'єктній стадії, все ще концентрує увагу на деконструкції суб'єкта. У цьому контексті наголосимо, що в соціологічному дискурсі проблема суб'єкта артикулюється далеко не так, як у сучасній філософії. На наш погляд, це пов'язано з особливостями сприйняття перспектив розвитку людства різними видами спеціалізованої свідомості. Один з них (філософський), як зазначено вище, вирізняється песимізмом і негативізмом в оцінках цих перспектив, абстрактністю (що, звичайно, природно для цього виду спеціалізованої свідомості) уявлень про джерела соціальних змін. Соціологічна ж рефлексія з приводу суб'єкта і суб'єктності видається нам конкретнішою, реалістичнішою, менш драматизованою і конотованою, що детермінована зверненням соціології до наукового аналізу актуальних проблем сучасного суспільства, зокрема рушійних сил його трансформації.

Особливий інтерес до проблеми суб'єкта вирізняє соціологічний дискурс пострадянського простору, утім числі розвиток соціологічного теоретизування і емпіричні дослідження в Україні. Пояснюючи цей інтерес, О. Злобіна писала про те, що вітчизняна соціологія, як і пострадянська загалом, перебуває в досуб'єктній

позиції. З огляду на це “і в теорії, і, головне, в суспільній практиці вельми актуальною є проблема “конструювання” суб'єкта як зрілого відповідального індивіда, який своєю діяльністю власне і повинен здійснювати перетворення суспільства” [12, с. 144].

Мета цієї статті – аналіз суб'єктного дискурсу соціології в її класичному і актуальному контекстах. Такий аналіз видається нам вельми важливим, по-перше, тому, що завдяки йому можна глибше пізнати зміст і спрямованість соціологічної рефлексії суспільства, по-друге, простежити відмінності між соціологічним і філософським баченням проблеми суб'єкта. Вище ми описали (дуже коротко) погляд постмодерністської філософії на цю проблему. Тепер же звернемося до аналізу суб'єктного дискурсу соціології в його ретроспективі і, головне, сучасному стані, акцентуючи увагу на ролі концептів “суб'єкт” і “соціальна суб'єктність” в пізнанні процесів посткомуністичної трансформації.

Перш за все наголосимо, що різні напрями соціологічного знання по-різному описували проблему соціального суб'єкта. В контексті організмичних теорій відбувалася своєрідна дегуманізація суб'єкта дії. Як уважає П. Штомпка, це було характерно і для різних варіантів соціологічних концепцій еволюціонізму, теорій розвитку, ортодоксального функціоналізму, в яких були представлені “дивні моделі суспільства без людей” [13, с. 243]. Ми не погоджуємося з шанованим метром соціології. Деякі представники перерахованих вище соціологічних концепцій не завжди ігнорували роль індивідуальних суб'єктів у соціальній динаміці. Наприклад, навіть Е. Дюркгейм з його уявленням про індивіда як про переважно суспільний “продукт”, а не творця суспільства, вважав, що людина далеко не завжди пасивно сприймає соціальні норми, звичаї тощо, нав'язувані їй ззовні суспільством. “Осмишуючи колективні інститути, пристосовуючи їх до себе, ми їх індивідуалізуємо, ми так чи інакше позначаємо їх своєю особистою міткою... Різні суб'єкти по-різному адаптуються в одному і тому ж фізичному середовищі. Ось чому кожний з нас до певної міри створює собі *власну* мораль, *власну* релігію, *власну* техніку” [14, с. 405].

Суттєві відмінності характеризують суб'єктний дискурс різних напрямів соціологічної думки на рубежі ХХ-ХХІ ст. Як наголосила О. Злобіна, “сучасна пізнавальна ситуація репрезентує кризу уявлень про суб'єкта, запропонованих новоевропейським класичним раціоналізмом. Суб'єкт, який теоретично мислився як уособлення цілераціональності, втілення рефлексивності і свободи, виявився досить далеким від реальних прототипів” [2, с. 103]. Змінюються і уявлення про носіїв суб'єктності. Зокрема, згідно з концептами сучасного структурного функціоналізму, суб'єктність перш за все властива девіантам, що підривають сталу систему цінностей і норм соціальної взаємодії. Саме вони, на думку представників цього напрямку, “відповідальні” за зміни суспільства загалом (на відміну від змін у суспільстві). У контексті сучасного структуралізму поняття “суб'єкт” трактують вельми суперечливо. “Воно припускає як діяльність, дію і *авторство* (виділення наше. – Л.С.), так і підпорядкування” [15, с. 326].

У рамках нашого власного вивчення проблеми суб'єкта і соціальної суб'єктності⁴ особлива увага приділена соціологічній традиції поширення ідеї “суб'єкта вниз”, тобто на рівень кожного індивіда, а не тільки на вибрану меншину, оскільки в цьому контексті соціальна трансформація є “сукупний, історично акумульований результат того, що роблять всі члени суспільства зі своїх особистих причин і в егоїстичних цілях” [16, р. 145-155]. Водночас нашу увагу привернули ті теорії, наприклад, концепції колективної, групової дії, які вбачають рушійні сили соціокультурних процесів перш за все в колективних (корпоративних) суб'єктах дії.

Звернувшись до концепту “соціальна суб'єктність”⁵, ми не могли обійти увагою і новітні соціологічні теорії, які акцентують увагу як на індивідуальних, так і на колективних (групових) соціальних суб'єктах, намагаючись виявити “механізми, за допомогою яких вони продукують і відтворюють соціальну реальність” [13, с. 245]. Це, зокрема, теорія соціальної спрямованості, одним з авторів якої є А. Етціоні. Він трактував “мобілізаційні сили колективів і суспільств як основне джерело їх власних перетворень і трансформацій їх відносин з іншими соціальними одиницями” [17, р. 393]. У рамках цієї теорії порушено питання про те, як той або інший суб'єкт спрямовує процес і змінює структуру або межі соціального цілого [17, р. 78]. Дійсним суб'єктом соціальної самотрансформації А. Етціоні назвав колективи різних типів.

Особливе місце в суб'єктному дискурсі соціології належить концепції “самовідтворюваного суспільства” А. Турена, у якій акцентовано увагу на тому, що суспільство й історія є похідними колективних дій, головними носіями яких стають соціальні рухи [18]. На думку А. Турена, становлення суб'єктності соціальних рухів пов'язане з виникненням індустріального суспільства, що значно збільшило “здібності до самодіяльності” і розширило діапазони можливостей і варіантів вибору. Міркуючи про чинники, що детермінують єдність сучасного суспільства, А. Турен наголошував, що, на відміну від класичної соціології, яка надавала центральне значення раціоналізації і модернізації, сучасна наука повертається до свободи як центру соціального життя “і навіть, якщо дивитися ще глибше, до поняття *суб'єкта*, оскільки він відображає здатність людей одночасно звільнитися і від трансцендентних принципів, і від комунітарних правил” [19, с. 56]. Далі французький учений зазначав,

⁴ Ми маємо на увазі дослідження проблем життєдіяльності пострадянського, у тому числі українського, студентства, проведені під нашим керівництвом кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в 1995-2007 рр. Серед них: “Сучасні університети як центри формування інтелектуальної еліти українського суспільства” (2000-2001), “Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації” (2002-2004), “Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльне дослідження посткомуністичних суспільств” (2005-2007).

⁵ Зазначимо, що соціальну суб'єктність ми визначаємо як соціокультурний феномен, сутнісну якість суб'єкта (індивіда, групи тощо), що перш за все виявляється в його ціннісних орієнтаціях, стратегічному життєвому виборі, соціальнотворчій самодіяльності, цілеспрямованій активності. Поняття ж “суб'єкт”, на наш погляд, відображає самодіяльність, самостійність індивіда (соціальної групи), його авторство конкретної соціальної дії, тобто інноваційність, творчий характер його діяльності, якій обов'язково повинно бути притаманне начало, що продукує ті чи інші соціокультурні форми.

що “акцент на суб'єкті і свідомості становить цілком секуляризований принцип сучасної єдності суспільного життя, який може визначатися відтепер незалежно від втручання держави” [19, с. 57].

А. Турен щодо проблеми теоретико-методологічного протистояння в соціології ХХ ст. вважає, що “саме в боротьбі проти натуралістичної концепції суспільства, яка ще зберігає силу, особливо корисно наполягати на ідеї суб'єкта, ... творча здатність якого замінює колишні принципи єдності суспільного життя” [19, с. 57-58]. Наголосимо, що поняття *суб'єкт*, за А. Туреном, обов'язково припускає “дистанцію, зайняту індивідами і колективами відносно інститутів, практик і ідеологій” [19, с. 60]. Визначаючи головні елементи суспільного життя (суб'єкт, історичність, суспільні рухи), французький соціолог уважав, що, можливо, “ми перебуваємо на порозі нового рівня історичності, входимо після довгого періоду політичних вірувань і короткого періоду чисто критичної думки в нову фазу свідомості – романтичного утвердження свободи суб'єкта. Це необхідна фаза для відтворення дистанції між сталими формами практики і колективною дією, необхідна умова для нових відкриттів, нових звершень і формування нових суспільних рухів” [19, с. 61].

Приймаючи позицію французького дослідника, ми услід за ним вважаємо, що перехід від індустріального до постіндустріального суспільства наймовірно актуалізував проблему суб'єктності особи. Це зумовлено тим, що, на відміну від людини традиційного і навіть індустріального суспільства, де життєвий вибір часто був зроблений його попередниками, причому настільки жорстко, що практично не було ніяких альтернатив, постіндустріальна людина повинна самостійно робити вибір, визначаючи життєві стратегії і способи їхньої реалізації. Тому навряд чи можна погодитися з деякими сучасними філософами-постмодерністами, які вважають, що постмодерністський суб'єкт розпадається на потік фрагментарних ейфорійних енергій. На думку Ф. Джеймсона, це зумовлено втратою самототожності сучасної особи. Проте, на наш погляд, це зовсім не означає її розпад, зникнення або деструкцію. Швидше розпадається не особа як суб'єкт соціального, а ті елементи її системи, які не були предметом *власного* вибору. Людина, що вибудовує своє життя за власним сценарієм, робить самостійний і відповідальний стратегічний вибір та реалізовує його, стає справжнім соціальним суб'єктом. Крім того, остання обставина, як виглядає, одночасно є і показником, і джерелом розвитку постіндустріалізму.

Дуже чітко, на наш погляд, ця думка проведена в соціологічній теорії сучасного англійського соціолога Е. Гідденса (див. [20-22]), що акцентує увагу на діях і взаємодіях соціальних суб'єктів (перш за все індивідів), які детермінують *постійні* зміни соціальної реальності. З огляду на це Е. Гідденс уважав некоректним використання “статичного”, з його погляду, поняття “структура” і пропонує ввести в науковий ужиток “динамічну” категорію “структурація”, що означає опис колективної поведінки людей. “Усе наше життя проходить в трансформації” [20, р. 3], – писав Е. Гідденс, бачачи її (трансформації) основний зміст у виробництві і відтворенні суспільства. Головною рушійною силою структурації, за Е. Гідденсом, є люди-діячі

(або “агенти”), безліч індивідів у їхній повсякденній поведінці. Як писав Дж. Рітцер, “агенти у Гідденса мають здатність змінювати соціальний світ” [23, с. 450].

Мабуть, з сучасних авторів саме Е. Гідденс так переконливо й аргументовано доводив, що людське суспільство формує не якась тенденція системи або орієнтовані на зміни колективи, класи, рухи, а повсякденна поведінка звичайних людей, часто далеких від будь-яких реформаторських намірів, що, однак, виявляють якості соціальної суб’єктності.

У контексті вибраної нами теми особливий інтерес становить “теорія морфогенезу” М. С. Арчер. Згідно з цією концепцією, унікальною межею, що відрізняє соціальні системи від органічних або механічних, є їхня здатність піддаватися радикальному переструктуруванню [див. 24]. М. С. Арчер виділила два типи суб’єктів (“корпоративних агентів” і “первинних агентів” – індивідів), що мають різні характеристики з погляду їхнього морфогенезу. Вона назвала такі найважливіші риси суб’єктності, як здатність до роздумів, цілеспрямованість, прагнення до просування іновацій, пов’язані з можливістю реалізації людської здібності до пізнання або всезнання.

Інший сучасний соціолог У. Бек, відомий перш за все завдяки теорії суспільства ризику, писав про те, що в умовах цього суспільства виявляються затребуваними, життєво необхідними такі характеристики соціальних суб’єктів, як “здатність *передбачати небезпеки, переносити їх, поводитися з ними на біографічному і політичному рівні...* Суб’єкти повинні навчитися долати страх і невпевненість. З цього наростаючого примусу до *самостійного* подолання невпевненості раніше або пізніше повинні виникнути нові вимоги до суспільних інститутів у сфері освіти, терапії і політики.... Таким чином, у суспільстві ризику поведження зі страхом і невпевненістю стає в біографічному і політичному плані ключовою *цивілізаційною кваліфікацією*, а вироблення відповідних навиків – суттєвим завданням педагогічних установ” [25, с. 93].

Отже, суспільство ризику актуалізує специфічні характеристики соціальної суб’єктності індивідів і груп, зумовлені глобальною соціокультурною ситуацією, названою російськими дослідниками В. Козловським, А. Уткіним і В. Федотовой “способом вижити” [26].

Величезний внесок у соціологічний дискурс соціальної суб’єктності зробила праця П. Штомпки “Соціологія соціальних змін”. Польський соціолог, аналізуючи суб’єктні характеристики, розділяє їх на дві групи. Одна з них “визначає, чи будуть люди прагнути змінити своє суспільство (змінні, що входять до цієї групи, формують мотивації, орієнтацію на дію), друга – чи будуть люди здатні діяти (змінні цієї групи формують поведінкові можливості, спрямовані на дію). Діяча можна вважати прогресивним, якщо він поєднує обидві передумови: мотивації і можливості, іншими словами, якщо він *хоче і може* діяти” [13, с. 64]. У цьому разі польський учений вважає, що “така ситуація досягається завдяки злиттю низки умов на початкових полюсах кожної дихотомії, тобто за такої комбінації: 1) творчі, незалежні діячі, що

адекватно усвідомлюють реальність; 2) багаті й гнучкі структури; 3) сприятливі й активно сприймані природні умови; 4) довга і поважана традиція; 5) оптимістичний, довготерміновий погляд на майбутнє і його планування” [13, с. 64].

Така комбінація, з погляду П. Штомпки, детермінує ідеальний (орієнтований на прогресивну самотрансформацію) тип “активного суспільства”⁶, яке генерує прогресивно орієнтовану діяльність. Саме така діяльність, на нашу думку, відповідає характеристикам справжньої соціальної суб'єктності.

Названі вище характеристики П. Штомпка зачислює до якостей суб'єкта, які розглядають з погляду зовнішньої перспективи, зовнішніх чинників діяльності. На жаль, у сучасному українському суспільстві ця факторна комбінація виражена ще дуже-дуже слабо. Це, на наш погляд, зумовлене тим, що більшість із перерахованих вище чинників-умов детермінована макросоціальною ситуацією загалом. Деяко оптимістичніша перспектива нашого суспільства вимальовувалася завдяки аналізу “дії прогресивно орієнтованого суб'єкта, так би мовити, зсередини”. Як наголошує П. Штомпка, в процесі такого аналізу дослідник повинен відповісти на запитання, “який *modus operandi* (образ дії) суб'єкта, що поміщений у певні умови і зазнає структурних, особистісних, природних та історичних впливів” [13, с. 64-65]. У цьому разі перш за все необхідно звернутися до двох всеохопних понять: “свобода” і “самотрансценденція” (тобто здатність виходити за межі власних можливостей). Як написав польський учений, “життєздатний, орієнтований на прогрес діяч до певної міри вільний. Мається на увазі і негативна свобода (“свобода від”), яка дає змогу зберігати свою незалежність від тяжіючих над ним обставин, діяти в межах певного поля потенцій, виборів і шансів; і позитивна свобода (“свобода розуму”, тобто “свобода робити що-небудь”), яка дає змогу впливати, модифікувати, долати труднощі і забезпечує певний ступінь влади і контролю над обставинами” [13, с. 65].

П. Штомпка, звертаючись до поняття самотрансценденції, уважає, що саме його феномени (здатність виходити за власні межі, прориватися через труднощі, перешкоди, “переступати межу”) є вирішальним чинником соціальної суб'єктності. “...Самотрансценденція відбувається по трьох “межах” умов людського існування: трансценденція природи за допомогою її підкорення, контролю і регулювання; трансценденція соціальних структур за допомогою відмови від колишніх, перегляду реформ і революцій; і остання за місцем, але не за значенням – самотрансценденція за допомогою навчання, тренування, самоконтролю, просування вперед тощо” [13, с. 65]. Остання з названих “меж” життєдіяльності особи (точніше, здатність переступити цю “межу”) в контексті нашого дослідження студентства як суб'єкта пострадянської трансформації набуває особливої актуальності, оскільки перш за все пов'язана з реалізацією особистісного потенціалу, можливостями його розвитку, самотрансформації. Це впливає з природи самотрансцендентності (або тенденції до самотрансцендентності), яка, уважає П. Штомпка, детермінована двома головними рисами людини: по-перше, схильністю до інновацій, генерування нових

⁶ Термін уведений А. Етціоні.

ідей; по-друге, кумулятивним характером людського досвіду, що постійно розширюється і збагачується, який на індивідуальному рівні набувають шляхом навчання, а на історичному – завдяки соціальній сфері і культурі. У цій, по суті, “необмеженій здатності людини до творення і навчання, можливості сприймати або створювати новації, а також успадковувати і постійно нарощувати багаж знань, майстерності, стратегій, технологій тощо” [13, с. 65] П. Штомпка бачить не тільки джерело соціальної суб’єктності, а й головну умову прогресу людства, усупереч всім песимістичним поглядам з приводу його майбутнього.

Звичайно, польський учений усвідомлює те, що самотрансцендентний соціальний суб’єкт – це ідеальний тип, і що прогрес людства залежить від того, чи зможуть люди реалізувати свої креативні здібності. Різні природні й соціокультурні чинники⁷, що пригнічують активність, можуть перешкодити розвитку здатності суб’єктів до творення. Так само, на думку дослідника, може бути перерваний процес накопичення, передачі традицій (як на індивідуальному, так і на історичному рівні). Вирішальну роль у процесі культурної трансмісії П. Штомпка відводить таким соціальним інститутам, як сім’я, церква, школа, засоби масової інформації тощо.

Концептуальне бачення соціальною суб’єктності П. Штомпкою мало значний вплив на наші власні уявлення про цей феномен, допомогло сформулювати, уточнити дефініцію цього поняття, і нарешті, головне, – унаслідок аналізу отриманої нами якісної інформації розробити так звану міні-теорію, що описує чинники і головні тенденції динаміки ціннісного поля сучасного українського студента. Основні положення цієї теорії є в наших попередніх публікаціях (див., наприклад, [27]).

Проаналізуємо деякі аспекти суб’єктного дискурсу вітчизняної соціологічної думки.

Перш за все зазначимо, що у вітчизняній соціології проблема соціального суб’єкта набула особливої актуальності в роки перебудови. Дослідники цієї проблеми використовували різні критерії соціальної суб’єктності: від економічних (перш за все відносин власності) до світоглядних, зокрема політичних.

Звертаючись до аналізу соціальної структури радянського суспільства зразка 1980-х років, відомі російські соціологи Т. І. Заславська і Р. В. Ривкіна виявили обставину, що вразила їх: безсуб’єктність навколишнього соціуму. Міркуючи про дивацтва безсуб’єктного світу, Р. В. Ривкіна писала: “Суб’єкт – це перш за все той, хто виявляє активність, має власну позицію, стратегію поведінки і реалізує її. Оскільки нас цікавила справжня соціальна структура радянського суспільства, то ми шукали ті соціальні групи, які виявляють самостійність і цілеспрямовану активність, перш за все, як і належить, у діяльності економічній, господарській щодо власності. Так от, ми цих суб’єктів не знайшли” [28, с. 124]. Пошуки втрачених суб’єктів за часів перебудови почали вести, за Р. В. Ривкіною, на підставі світоглядної класифікації, а

⁷ Як приклад таких чинників, П. Штомпка наводить, зокрема, пасивність, сформовану внаслідок соціалізації, “підключення адаптивних, захисних механізмів і жорсткі уроки, “шрами” від минулих неуспіхів” [13, с. 66].

не з урахуванням об'єктивного положення соціальної групи в суспільстві. Тому з'явилися такі "суб'єкти", як прихильники і противники перебудови, консерватори, революціонери, авангардисти тощо. Підміна соціальних суб'єктів псевдосуб'єктами не усунула безсуб'єктності суспільства, правильніше, як зазначили Т. І. Заславська і Р. В. Ривкіна, не змінила тіньового характеру соціальної структури радянського суспільства.

Про безсуб'єктність суспільства, в основі якого є безсуб'єктність індивідів, писав і В. О. Ядов, вважаючи, що саме цим (безсуб'єктністю індивідів) радянське тоталітарне суспільство було тотожне традиційному [29]. Наголошуючи на ролі суб'єктних чинників трансформації пострадянського простору, В. О. Ядов визначив суб'єктність як "здатність соціальних суб'єктів (від пересічних громадян до національних урядів і міжнародних акторів сучасної історії) реагувати на внутрішні (у рамках цих суспільств) і зовнішні (з боку світ-системи) виклики, попереджувати або стримувати небажані і небезпечні тенденції природних, соціальних, економічних і політичних зрушень і сприяти бажаним" [30, с. 11]. Отже, для В. О. Ядова соціальний суб'єкт – це і пересічний громадянин, і національний уряд, і міжнародні організації.

Автори колективної монографії "Модернізація: зарубіжний досвід і Росія" (1994), аналізуючи процеси трансформації російського суспільства першої половини 1990-х років, як потенційні суб'єкти постіндустріалізації Росії називали деякі соціально-професійні групи. Зокрема, до таких груп були зачислені:

- "найбільш освічена і кваліфікована частина науково-технічної і гуманітарної інтелігенції, зосередженої в цивільних сферах, зокрема, у фундаментальній науці;
- інтелігенція, висококваліфіковані робітники і технократи з тієї частини ВПК, яка здатна за технічним та інтелектуальним потенціалом успішно конкурувати на світовому ринку;
- вузький прошарок висококваліфікованих робітників цивільних галузей промисловості, частина виробничих підприємств і фермерів, представників банківських кіл, особливо тих, що вийшли з лав науково-технічної інтелігенції ("підприємці-доценти");
- офіцерський корпус, перш за все тих видів військ, де використовують найновішу техніку і де постійно відчувається брак кваліфікованих фахівців, тобто та частина військових сил, яка в перспективі повинна скласти кістяк кадрової, професійної армії" [31, с. 101].

Як бачимо, у цьому випадку акцент роблять перш за все на інтелектуальній складовій суб'єктного потенціалу соціокультурної трансформації пострадянського суспільства. Реалізуючи названі вище дослідницькі проекти, ми також виходили з того, що найважливішим елементом ресурсного забезпечення є інтелектуальний потенціал особи або соціальної групи (у нашому випадку – студентської молоді). Ми намагалися визначити, наскільки властиві сучасному студентству якості соціальної суб'єктності, який зміст цієї суб'єктності, її типи. Виконаний нами аналіз

дав змогу виявити різні типи суб'єктності, точніше, суб'єктні диспозиції майбутніх фахівців (див. про це детальніше [32, с. 155-166]). Один з них ми означили як "тусовочний". Цей тип суб'єктності може бути властивий різним видам соціальної суб'єктності, виділеним нами відповідно до сфер людської життєдіяльності: професійна, політична, наукова, релігійна тощо. Величезну небезпеку, на наш погляд, становить тусовочна суб'єктність у професійній сфері. Наше вивчення засвідчило, що сьогодні через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини дедалі більше поширюються орієнтації на цей тип суб'єктності ("тусовочний" професіоналізм). Соціологічні дослідження і реальна соціальна практика свідчать про те, що тусовочність проникає сьогодні в багато сфер професійної діяльності. На жаль, не уникає цього і наукове співтовариство. Яскравим прикладом цього можуть бути, на наш погляд, численні конференції, з'їзди, симпозиуми, семінари, які після декількох років затишшя, що настало після розпаду СРСР, стали знов проводити в містах і селах тепер уже пострадянського простору. Звичайно, не все з них можна віднести до розряду тусовок. І все-таки для багатьох наукових (точніше псевдонаукових) форумів це характерно. Коли ми говоримо про тусовочність подібного роду заходів, то маємо на увазі, що їхніх організаторів і учасників часто цікавить не стільки конкретний науковий або практичний результат (достовірне наукове, творче спілкування, зокрема в дискусійній формі, що перш за все приводить до такого результату), скільки можливість зустрітися з "потрібними" людьми, опублікувати статтю, загалом створити видимість бурхливої наукової діяльності.

Особливо небезпечно, на наш погляд, якщо такий тип суб'єктності буде формуватися серед молоді, що тільки починає сьогодні свій професійний шлях, зокрема в науці. Наслідки можуть бути вельми згубними як для особи, так і для суспільства, особливо пострадянського, що так гостро потребує становлення справжніх суб'єктів змін і перетворень.

-
1. Ядов В. Социологическое исследование: методология, программа, методы. – Самара: Самар. ун-т, 1975. – 245 с.
 2. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.
 3. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Работы разных лет. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.
 4. Бланшо М. От Кафки к Кафке. – М.: Логос, 1998. – 237 с.
 5. Левинас Э. Время и другой. Гуманизм другого человека. – СПб.: Высшая религиозно-филос. школа, 1998. – 272 с.
 6. Derrida J. Donner la Morte // Points de Suspension: Entretiens / Jacques Derrida; choisis et présentés par Elisabeth Weber. – Paris: Editions Galilee, 1992. – 410 p.
 7. Можейко М. История философии. Энциклопедия // Доступно на: velikanov.ru.
 8. Kellner D. Popular culture and the construction of Postmodern Identity // S. Lasch, J. Friedman ed. Modernity and Identity. – Oxford, Cambridge: Blackwell, 1992. – 379 p.

9. Социальная теория постмодернизма: исходные постулаты // доступно на: www.chemnet.ru/rus/teaching/sociology/2.html.
10. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Differance. – Томск: Водолей, 1999. – 160 с.
11. Мордовцева Т. Идея смерти в культурфилософской ретроспективе. – Таганрог: ТИУиО, 2001. – 120 с.
12. Злобина О. Програма спецкурсу “Соціологія особистості” зі спеціальностей: соціологія, соціальна робота, соціальна психологія // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 4. – С. 142-150.
13. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
14. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
15. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.
16. Merton R. Sociological Ambivalence. – New York: Free Press, 1976. – 287 p.
17. Etzioni A. The Active Society. – New York: Free Press, 1968. – 698 p.
18. Touraine A. The Self-Production of Society. – Chicago: University of Chicago Press, 1977. – 488 p.; Touraine A. Social Movements and Social Change // Orlando Fals Borda (ed.). The Challenge of Social Change. – London: Sage, 1985. – P. 77–92.
19. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.
20. Giddens A. Central Problems in Social Theory. – London: Macmillan, 1979. – 294 p.
21. Giddens A. A Contemporary Critique of Historical Materialism. Vol. 1. – London: Macmillan, 1981. – 294 p.
22. Giddens A. The Constitution of Society. Outline of the theory of Structuration. – Cambridge: Polity Press, 1984. – 402 p.
23. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – 688 с.
24. Archer M. Culture and Agency. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 343 p.; Archer M. Structuration Versus Morphogenesis // S.N. Eisenstadt, H.J. Helle (eds.). Macro-Sociological Theory. Vol. 1. – London: Sage, 1985 – P. 58–88; Archer M. The Morphogenesis of Social Agency. – Uppsala: SCASSS (mimeo), 1989.
25. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
26. Козловский В. Модернизация: от равенства к свободе / В. В. Козловский, А. И. Уткин, В.Т. Федотова. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1995. – 280 с.
27. Сокурянская Л. Ценностное поле личности как проявление амбивалентности индивидуального сознания // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць: Т. 1. – Харків: ВЦ імені В. Н. Каразіна, 2006. – С. 225-232.
28. Рывкина Р. Персонажи и признаки социального мира // В человеческом измерении / Под ред. А. Г. Вишневого. – М.: Прогресс, 1989. – С. 118-129.
29. Ядов В. Социальная идентификация в кризисном обществе // Социологический журнал. – 1994. – № 3. – С. 35-52.
30. Ядов В. А все же умом Россию понять можно // Россия: трансформирующееся общество / Под ред. В. А. Ядова. – М.: КАНОН-пресс-Ц, 2001. – С. 9-20.
31. Модернизация: зарубежный опыт и Россия. – М.: Агентство инфомарт, 1994. – 114 с.
32. Сокурянская Л. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода. – Харьков: ИЦ Харкову ун-та, 2006. – 576 с.

**THE AGENT IS DEAD!? VIVA AGENT!
SOCIOLOGY IN SEARCH FOR THE LOST AGENCY
L.G. Sokuryanskaya**

*V. N. Karazin National University of Kharkiv
sokur@univer.kharkov.ua*

The article proposes the analysis of the agency discourse in the classical and modern sociology, in particular in theoretical works by E. Durkheim, A. Etzioni, A. Tourine, A. Giddens, M. Archer, U. Beck, P. Sztompka, T. Zaslavskaya, E. Zlobina. The comparative analysis of the problem of “agent” and “social agency” in philosophical and sociological knowledge is done in order to argue about the idea of the “death of the agent” discussed in works by M. Foucault, R. Barthes and the other post-modernist philosophers. The agency-centered paradigm is seen as the very adequate for the research of post-communist transformations within the frame of the author’s interpretation of the concepts of “agent” and “social agency”.

Key words: agency, social subjectivity, “death of agent”, postmodern philosophical discourse, sociological theories of subject and subjectivity, agency-centered paradigm of post-communist transformations.

Стаття надійшла до редколегії 12.02.2008

Прийнята до друку 22.02.2008

*Трансформації політичного простору
в сучасній Україні*

*Political Space Transformations
in Contemporary Ukraine*